

Михайло Грушевський. Студії та джерела / Ред. кол.: Г.Бурлака, І.Гирич (гол.), В.Кавунник (секр.), М.Капраль, С.Панькова, Г.Папакін, В.Піскун, В.Тельвак, О.Юркова. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2018–2019. – Кн.1. – 510 с.; Кн.2. – 488 с.

Задум цього ґрунтового видання, як свідчить вступне слово від редакції, визрівав практично із часу заснування академічного Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського. Структура перших двох книг проста й логічна: одна частина містить наукові статті, друга являє собою публікацію джерел із належними коментарями.

Значна увага приділяється діяльності М.Грушевського як археографа. У статті Г.Папакіна зазначається, що «досі всебічно не розкриті творча лабораторія академіка з опрацювання джерел і пам'яток минулого, погляди на евристичну, камерально-едиційну діяльність тощо» (кн.1, с.14) та виокремлюються етапи його становлення як археографа, робиться висновок, що у львівський (1894–1914 рр.) і київський (1924–1931 рр.) періоди наукової творчості ці проблеми перебували у центрі наукової й організаційної діяльності професора (кн.1, с.26).

Діяльності М.Грушевського як натхненника та організатора видання джерельних матеріалів з історії України в Науковому товаристві ім. Шевченка (1894–1913 рр.) за програмою, що враховувала вимоги національної науки, присвячено ґрунтовну студію львівських авторів М.Капралю й А.Фелонюка (кн.2, с.7–51). Додаток містить листування з фондів ЦДІА України у Львові й систематизований перелік новаторських видавничих проєктів, запропонованих свого часу до реалізації Археографічною комісією НТШ.

Творча лабораторія М.Грушевського-дослідника висвітлюється в розвідці С.Панькової «Четвертий том “Історії України-Руси” Михайла Грушевського: між двома “українськими крилами в могутнім національним леті”» (кн.1, с.59–100). Цей фоліант був присвячений складним політичним відносинам литовсько-польської доби, яку сам історик називав спочатку «часами занепаду», перейшовши згодом до визначення як «часів переходових», і завжди розглядаючи українські землі як органічну цілість. Авторка реконструює в контексті суспільно-політичного й особистого життя вченого 1903–1907 рр. історію підготовки до друку четвертого тому та прижиттєвого його перевидання, зупиняється на реакції польського інтелектуального середовища. Зауважує, що ця «війна пер» не закінчилася й понині, наводячи як приклад монографію сучасного польського автора Л.Адамського (кн.1, с.97–99).

Козацько-гетьманській добі як знаковому періоду ранньомодерної української минувшини в рецензії М.Грушевського присвячено статтю В.Пришляка. Автор, починаючи від рецензії 1898 р. на курс лекцій В.Антоновича «Бесіди про часи козацькі на Україні» та завершуючи передмовою до збірки праць улюбленого учня професора – І.Джиджори (січень 1930 р.), сфокусувався на висвітленні постаті гетьмана Данила Апостола в доробку вченого. На підставі розгляду цього локального сюжету В.Пришляк доходить узагальнення про спадкоємність історичної традиції у стилі «критичного позитивізму» в українській історіографії першої третини ХХ ст. (кн.1, с.101–114).

Обидва томи містять розлогі розвідки щодо рецензії наукової спадщини М.Грушевського кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. сучасниками. У статті «Михайло Грушевський у полемічному просторі Центрально-Східної Європи зламу століть: наукове, громадське, приватне» (кн.1, с.115–171) В.Тельвак, зосередившись на полемічній грушевськіані до вибуху Першої світової війни, послідовно розглядає наукові дискусії, спровоковані оприлюдненням історичної схеми М.Грушевського, його антинорманістськими настановами, твердженням про антів як безпосередніх предків українців, тезою про спадкоємність державницької традиції від Київської Русі до Галицько-Волинського князівства, уживанням нової історичної термінології (передусім топоніма «Україна»). Автор торкається мовного дискурсу наукових праць М.Грушевського, його пошуків оптимальних моделей популяризації історичного знання (не минаючи й відомий сюжет із критикою «Історії України-Руси» М.Аркаса), участі у суспільно-політичних дискусіях доленосного для українства періоду, відгуків на публічні виступи М.Грушевського прихильників та опонентів, однодумців і критиків. Дослідник слушно зауважує, що «у підсумку, багатоманітні реакції на пропозиції М.Грушевського – від глорифікації й вдумливого обговорення до емоційного опонування та брутальної профанації – виконували важливу роль модернізації всіх сфер життя українства на зламі століть, адже спонукали до постійної рефлексії всіх небайдужих до нього акторів тогочасної політичної сцени та творців інтелектуальної моди». Так «українське питання», яке до того цікавило лише поляків і росіян, напередодні Великої війни перетворилося на «самобутній феномен Центрально-Східної Європи, існування якого вже неможливо було заперечити чи проігнорувати» (кн.1, с.171).

Надзвичайно цікавою є студія В.Тельвака й М.Маркевич «Михайло Грушевський у колі чеських інтелектуалів» (кн.2, с.121–162). На великому джерельному матеріалі автори доводять, що порівняно з емоційністю дописів польських і російських оглядачів, чеська наука була об'єктивною й доволі прихильною до творчості та діяльності нашого великого історика, переконливо змальовують об'єктивні й суб'єктивні чинники такої ситуації (кн.2, с.161). Традиційним для чеських дописувачів стало порівняння заслуг М.Грушевського для української культури зі значенням Ф.Палацького для чехів. Отже не випадково, що статусу закордонного члена національної академії наук учений удостоївся саме у Чехії (кн.2, с.162).

Як завжди, глибоко аналітичними й водночас доступно написаними є праці І.Гирича. Перша – про соборницькі проекти М.Грушевського періоду 1905–1907 рр. («Михайло Грушевський і справа перенесення його львівських інституцій до Києва в часах Першої російської революції») (кн.1, с.29–58), друга – порівняльна характеристика моделей двох академій, ВУАН та УВАН («До питання про співвідношення концепцій Української академії наук Михайла Грушевського та Української вільної академії наук у Північній Америці») (кн.2, с.52–65).

Побудованим на нових, невідомих до того джерелах є матеріал І.Гирича про М.Галія («Листи Миколи Галія до Володимира Дорошенка з архіву УВАН (США): До історії виходу першої посмертної книги публіцистики Михайла Грушевського (Нью-Йорк, 1960 р.)» (кн.2, с.397–475). Це не стільки вступ до епістолярного діалогу, як припублікаційна стаття, де послідовно викладено міркування про непростий початковий період повоєнного грушевськознавства. Звертаючи увагу на значущість сюжету, дослідник зазначає, що «власне, поза Л.Винаром і крім лише Миколи Галія протягом п'ятдесяти років від смерті М.Грушевського ніхто не цікавився суспільно-політичною спадщиною головної людини, що спричинилася до постання новітньої української державності у ХХ ст.» (кн.2, с.397). У статті послідовно висвітлюється не проста історія створення книги «Михайло Грушевський. Вибрані праці» (Нью-Йорк, 1960 р.), її зміст, подаються систематизовані біографічні відомості про М.Галія (1892–1971 рр.) – журналіста й діяча української діаспори, висвітлюються його стосунки з бібліографом та істориком, директором бібліотеки НТШ у Нью-Йорку В.Дорошенком, переконливо подається бачення останнім постаті М.Грушевського як людини, з якою була пов'язана найкраща доба його життя, окреслюються етапи еволюції діаспорної громадської думки щодо сприйняття постаті М.Грушевського. Розповідається також про зміст запланованих, але так тоді й не виданих томів публіцистики історика. У цілому подано і прокоментовано 57 листів М.Галія до В.Дорошенка за 1959–1962 рр.

Маємо нагоду ознайомитися також із рефлексіями щодо актуальної нині проблематики комеморативних практик першої третини ХХ ст. Цей напрям представлено статтею С.Панькової «Михайло Грушевський у творенні національного пантеону: виставка пам'яті Володимира Антоновича (1928 рік)» (кн.2, с.66–96). Говорячи про сам задум, авторка зазначає, що виставка стала «першою й останньою до сьогоднішніх днів масштабною експозицією» про життя і творчий доробок цього видатного діяча української культури, насиченою величезною кількістю раритетів. Головним джерелом дослідження виступили унікальні світлини, на яких зафіксовано експозицію. Для грушевськознавців така знахідка винятково цінна, підкреслює С.Панькова, адже «то був не просто виставковий проект. Цей проект поєднав у собі дві видатні постаті, презентувавши пам'ять Учня про свого Вчителя» (кн.2, с.68).

Дослідженню художньої творчості М.Грушевського присвячено працю Г.Бурлаки (кн.2, с.96–120), яка ретельно проаналізувала і ранні проби пера героя свого нарису, і майстерні психологічні замальовки зрілого періоду,

повісті й оповідання, ліричні мініатюри та історичні панорами, ущипливі сатири, філософські етюди, охопивши в підсумку період 1883–1932 рр. Уся розглянута авторкою літературна спадщина вже надрукована у 12–13-му томах (2011–2012 рр.) повного зібрання творів М.Грушевського, тож є цілком приступною для вдумливого читача. Визначальними рисами прози дослідниця називає гуманізм, психологізм, патріотизм, майстерне опанування історичним контекстом доби, в якій розгортався сюжет творів. «Наукова праця заклала міцний фактологічний фундамент і для дослідницької роботи, історіографічних узагальнень, і також для літературної творчості. Тому так природно переплітаються у цього автора вигадані події з документальними свідченнями» (кн.2, с.110). Г.Бурлака не оминула увагою й недруковані твори історика: повість «Приват-доцент», де в одному з персонажів – студентові Іваницькому – упізнаємо самого М.Грушевського часів його студентства й релігійної екзальтації; і невідомий (а точніше, досі не знайдений в архівах) роман про молоді роки І.Котляревського. Авторка пише про те, що цей рукопис десь існує як «твір невідомого автора», тож згодом, вірогідно, ми матимемо шанс його прочитати.

У студії В.Піскун проведено ретельний джерелознавчий аналіз спогадів про М.Грушевського, що були оприлюднені на шпальтах часопису «Український історик» (кн.2, с.204–217). Дослідниця підкреслює, що поява цих спогадів відбувалася завдяки ініціативі багаторічного головного редактора видання Л.Винара, який листувався в 1960–1970-х рр. із колишніми членами Центральної Ради, істориками, котрі виїхали з радянської України, та іншими діячами, які особисто знали М.Грушевського. Детально аналізуються спомини М.Єремїва, Б.Мартоса, Д.Дорошенка, М.Чубатого, К.Паньківського, Н.Осадчої-Янати, О.Степанишиної, І.Крип'якевича, П.Одарченка. В.Піскун виокремлює два періоди у процесі публікації мемуарних джерел на шпальтах «Українського історика»: від створення видання й до початку 1990-х рр.; від проголошення незалежності України до сьогодні, коли до едиційної праці активно долучилося нове покоління фахівців (І.Гирич, М.Магунь, О.Тодійчук).

Концептуальне осмислення трансформацій образу М.Грушевського в історичній пам'яті українського суспільства подане у статті Р.Пирога, написаній до 150-річного ювілею з дня народження вченого (кн.2, с.218–225). Робиться висновок про те, що «політика державної підтримки постаті М.Грушевського останнім часом змінилася на суттєве розширення кола визначних фігур української історії, особливо національного державотворення» (кн.2, с.224), підкреслюється, що такий підхід цілком умотивований, адже слугує формуванню адекватної викликам сьогодення історичної пам'яті.

В.Хоменко підготував серію матеріалів, присвячених недостатньо вивченим сторінкам біографії М.Грушевського – його діяльності в лавах УПСР. Це статті «Співпраця Михайла Грушевського з Українською партією соціалістів-революціонерів в епістолярній спадщині сучасників історика» (кн.2, с.163–182), «Публіцистика Михайла Грушевського 1919–1924 рр. як джерело дослідження його політичної діяльності в еміграції» (кн.2, с.183–203),

а також публікація «Лист Закордонного Комітету Української партії соціалістів-революціонерів “До Голови Української Центральної Ради пана Михайла Грушевського”» (кн.1, с.455–471).

Привертають увагу такі джерельні матеріали, як епістолярій українського вченого з рукописного відділу Інституту російської літератури РАН, підготований до друку В.Тельваком. Це – листи 1902–1914 рр., адресовані Е.Радлову, В.Миролюбову, М.Лемке, В.М'якотіну, Б.Марковичу, а також звернення до редакції журналу «Русское богатство» (кн.1, с.410–438). Опрацьовано також епістоли М.Грушевського до А.Лященка, що відклялися у фондах Петербурзького філіалу архіву РАН (кн.1, с.438–454).

Оригінальним є аналітико-статистичний підхід О.Юркової до дослідження справи-формуляра ДПУ УСРР (зберігається у ГДА СБУ) на одного з найближчих співробітників М.Грушевського у ВУАН 1924–1931 рр. – Ф.Савченка (кн.1, с.472–494). Крім того, дослідниця окреслює перспективи подальшого вивчення подібного типу документів, а в додатку до статті публікує й коментує перлюстровані листи Михайла Сергійовича до дружини й доньки з Києва у Відень та Ортман (Австрія) за 1928 р.

Відтворити деталі створення Музею НТШ допомагають оприлюднені В.Старковим листи (1900–1910 рр.) головного постачальника старожитностей до етнографічних колекцій цього закладу Л.Гарматія, писані у львівський період буття М.Грушевського (кн.2, с.229–260).

Важливі штрихи та нюанси до історії функціонування Українського наукового товариства в Києві 1908–1914 рр. подає опубліковане В.Шульгою листування письменниці Н.Романович-Ткаченко з М.Грушевським (кн.2, с.261–396). Це – 199 архівних одиниць із фондів ЦДІАК України та ІР НБУВ, із них 4 листи писані істориком в еміграції.

І, нарешті, справжнім подарунком дослідникам доби модерного націєтворення стали надруковані й фахово прокоментовані В.Кавунником та С.Паньковою листи О.Лотоцького до М.Грушевського (1894–1914 рр.) (кн.1, с.175–409). Вони містять різнопланові сюжети – про складання історико-біографічного словника, про підготовку Олександром Гнатовичем рецензій до редактованих М.Грушевським «Записок НТШ», про епопею із затвердженням заповіту О.Кониського, яка тривала майже 15 років та завдала чимало клопоту і прикросців О.Лотоцькому, про його неоціненну допомогу Михайлові Сергійовичу у справі видання «Очерка истории украинского народа» та книжечки «Про старі часи на Україні», а також публіцистичних текстів. Листи (а це 190 одиниць із фонду 1235 ЦДІАК України) є унікальним джерелом просопографічної інформації. Вони дають уявлення про побут, родинне життя і психологію кореспондентів та їх найближчого оточення, містять міркування спостережливого, енергійного й дотепного О.Лотоцького про громадсько-політичні справи, думське життя, процес взаємодії з видавцями і книготорговцями, ліберальним російським середовищем, із представниками імперської влади, передусім у питаннях цензури та проходження закордонних видань через митницю, відтворюють атмосферу Петербурзької громади. Демонструють довірливий характер взаємин обох діячів, дозволяють зрозуміти особливості

сприйняття ними відомих представників українського руху (Б.Грінченка, С.Єфремова, О.Русова, П.Стебницького, М.Славінського та ін.). Маємо також змогу зрозуміти складний і зовсім не ідилічний процес реалізації масштабних проектів, яким, наприклад, стала енциклопедія «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (Санкт-Петербург, 1914–1916 рр.). Це яскраве, емоційне, відверте листування в повній мірі відбиває двадцять років інтенсивного суспільного й інтелектуального життя обох дописувачів.

Наостанок зазначимо, що перші дві книги нового видання не лише презентують бездоганний професійний рівень археографічних публікацій і безперечні успіхи у вивченні маловідомих або заплутаних сюжетів грушевськознавства, але й переконливо доводять потребу подальшого інтенсивного студіювання. Хочеться сподіватися, що намір ініціаторів та впорядників зробити це видання таким, що виходитиме вчасно й успішно, у заплановані терміни, здійсниться. Наукова спільнота потребує спеціалізованих видань високого академічного рівня.

Світлана Іваницька (Запоріжжя)